УДК 811.16’342.8/9:001(477)(092)

Т. П. Білоусова
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПИТАННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНОЇ НОРМИ У ВИСВІТЛЕННІ ІВАНА ОГІЄНКА

Статтю присвячено питанням норми наголошування слів і словоформ у наукових працях Івана Огієнка. Відстежується формування основних положень його акцентуаційної теорії, підкреслюється визначальна роль науковця в розвиткові орфоепічної лексикографії та в унормуванні української літературної вимови.

Ключові слова: Іван Огієнко, літературна вимова, акцентуаційна норма, наголос.

Норми наголошування слів – одна з головних проблем орфоепії слов’янських мов. Ці норми численні й важкі для засвоєння, що пов’язано з повсюдністю і рухомістю наголосу, наявністю варіантів акцентуації деяких слів і форм, взаємовпливом різних мов,впливом на вимову діалектів і правопису тощо. Хоча акцентуаційні норми в українській мові цілком сформовані, вони залишаються найменш усталеними саме через вказані причини.

Наголос, як відомо, запам’ятовується разом зі словом і стає для людини мовленнєвою навичкою. Засвоєння акцентуаційних норм відбувається завдяки повсякденному спілкуванню, навчанню, зверненню до спеціальних (орфоепічних) та загальних (тлумачних та ін.) словників, що фіксують нормативне наголошування.

Великий внесок у формування української акцентології зробив Іван Огієнко, відзначившись як у галузі мовознавчої науки, так і в галузі практичного застосування літературної мови.

Мовознавчим досягненням ученого присвячено численні наукові доробки, серед них:«Мовознавство Івана Огієнка» (Й. Сележан), «Іван Огієнко про мовну функцію психічного самозбереження нації» (С. Балтівець), «Давньоруський і староруський періоди в розвитку української літературної мови у висвітленні І. Огієнка» (А. Бурячок), «Мова як елемент національного, релігійно-церковного життя (у світлі поглядів І. Огієнка)» (Т. Біленко), «Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України) (Рева Л.Г.), «Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка» (А.С. Гривнак) тощо. Втім, погляди Івана Огієнка стосовно норм наголошування спеціально не розглядались.

Мета цієї статті – проаналізувати принципи літературного унормування наголошування слів і форм в українській мові, викладені в його працях.

Серед перших творів ученого «Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения» (1911 р.) обсягом у 176 сторінок, який побачив світ задовго до відомого словника-довідника Р. Аванесова і С. Ожегова «Русское литературное произношение и ударение» (1955 р.), що традиційно вважається першим в історії орфоепічної лексикографії російської мови. Тож можна стверджувати, що біля витоків цієї галузі словникарства стояв саме Іван Огієнко.

У 1912 році в Києві надрукований посібник Івана Огієнка «Об ударении в географических именах» [2], призначений для викладачів географії, учнів та для самоосвіти. У першій частині книги визначені правила наголошування географічних назв, топонімів, запозичених із різних мов;друга частина містить словник топонімів, в якому регламентується їх написання та акцентуація;у тре-

тій частині представлені приклади наголошування географічних назв з російської літератури (поезії та прози).

Того ж року з'являється праця «Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т. п.» [3]. Роль цього словника в розвитку української лексикографії підкреслив у своїй ґрунтовній статті «Мовознавство Івана Огієнка» Й. Сележан: «Згаданий російський словник, можна сказати, став зародком одразу для кількох українських – правописного, синонімічного, стилістичного й певною мірою етимологічного» [8, с. 270]. Дослідник зауважив, що «певною мірою то був словник українських імен – мала енциклопедія назв видатних українців, державних і громадських діячів, письменників»: *Барабáш, Тетéря, Гóнта, Полубóток, Наливáйко, Забленко, Опанáсенко*. Їх вимова і наголос «подано майже скрізь українськими», тому що Іван Огієнко, на думку науковця, намагався «творити атмосферу рідномовної стихії усіма можливими засобами вже тепер, в умовах царського самодержавства, у найважчих моментах життя» [8, с.282].

Роблячи екскурс в історію лексикографії, відомий російський акцентологі ономаст О.В. Суперанська справедливо назвала Івана Огієнка «єдиним дослідником, який приділив багато уваги наголосу у власних назвах» [9]. І хоча деякі норми наголошування вона вважає застарілими, сформованими у автора наприкінці XIX ст., тим не менш відзначає копітку роботу вченого над фіксацією варіантних норм: надаючи перевагу наголосу мови-першоджерела (*Шекспір, Стюарт*), Іван Огієнко послідовно фіксував два існуючих варіанти.

До переліку невеличких шкільних словників-посібників увійшов і «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке» (1912 р.), в якому теж наведені нормативні наголоси. На думку Й. Сележана, «у таких посібниках-словниках автор поступово вводить українського читача в духовний світ рідної мови, наприклад, коли йшлося про українізми – «іншомовні слова» – в російській мові, а також про наголоси й ін.» [8, с.270].

У 2014 році в Києві здійснюється друге видання «Словаря ударений в русском языке» під назвою «Русское литературное ударение: Правила и словарь русского ударения: Пособие при изучении русской речи для учащих, учащихся и самообразования», до якого доданий список літератури з питань наголосу [4, с.228-237]. Згодом сам автор назвав цей словник «першою повною системою російського наголосу» [1, с.262].

Перші словники, що побачили світ у Києві в період 1910-1914 років, на сьогодні є не лише унікальними історичними пам'ятками, а й цінним матеріалами в слов'янознавчій науці. До них належать також «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи» [5] (у 1911-1915 роках вийшло 4 видання),«Орфографический словарь: Справочная книжка по русскому языку» (К., 1914 р.), «Словарь военно-исторических терминов» (К., 1914 р.). Заголовкові слова статей в цих словниках мають наголоси, подеколи – варіативні, з відповідними поясненнями та рекомендаціями щодо вживання.

З квітня 1915 року Іван Огієнко займає посаду приват-доцента Київського університету Св. Володимира при кафедрі російської мови і літератури, згодом деякий час працює викладачем російської мови і літератури у шостій Київській державній гімназії. Повернувшись у 2016 році до університету, читає свій перший навчальний курс «История восточнославянского ударения».

Питанням акцентології присвяченій наступній праці Івана Огієнка: частина курсу української мови «Ударение в украинском языке» (К., 1918), статті «Об ударении в слове музыка» (Русский Филологический Вестник, 1917 р.), «Український церковний наголос» (Львів, 1922), «Наголос, як метод означен-

ня виходу стародрукованих книжок» (Львів, 1925), «Наголос чужих слів в українській літературній мові» (Львів, 1925), «Український наголос на початку XVII віку» (Жовква, 1926), «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці» (Варшава, 1926), «Український наголос в XVI віці» (стаття у збірнику Російської Академії Наук, 1928 рік) та ін.

Відзначаючи потребу в стабілізації (у одностайненні) української мови в період після революції 1917 року і ставлячи за мету створення соборної літературної мови, яка стала б «мовою всіх галузок українського народу, де б він не пробував», у 1934 році Іван Огієнко укладає «Словник слів, у літературній мові не вживаних» (вид. оо. Василіян, Львів; перевид. у Нью-Йорку, 1973 р.). В основі літературної мови, – вважає автор, – має бути «мова східноукраїнська, головно – київо-полтавська, цебто мова Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, М. Вовчка, Куліша, Старицького, Грінченка й ін.», а основою словника всеукраїнської літературної мови – «словник східньоукраїнський, але з багатьма додатками з інших місцевостей» [7, с.4]. Учений підкреслював неприпустимість застосування у літературній мові «таких місцевих форм і слів, що їх не розуміла б більшість читацької маси» – саме такі слова і форми склали основу Словника, до якого увійшли також іноземні (переважно російські і польські) слова, архаїзми, а також слова, що викликають утруднення при вживанні [7].

Великого значення надавав автор і літературній нормі наголошування. У передмові до «Словника слів, у літературній мові не вживаних» він підкреслив: «На вимову слів звернув я пильну увагу, а тому на словах скрізь зазначаю загальноприйнятий літературний наголос; сподіваюся, що вже цим Словник стане в добрій пригоді не тільки учням і вчителям у школі, але й усім тим, хто мусить прилюдно говорити: артистам, адвокатам, духовенству і ін.» [7, с.6].

Багаторічні спостереження Івана Огієнка за явищем акцентуації мали логічним продовженням написання фундаментальної монографії «Український літературний наголос», виданої у Вінніпегу в 1952 році. У цій праці він уточнив своє знамените гасло *Для одного народу – одна літературна мова!*наступним чином: *Для одного народу – одна літературна вимова!* [1, с.5]. Монографія у популярному викладі представляє суцільний систематизований опис українського наголосу, підпорядкований практичній меті: поширити знання наголосу літературного, тобто унормованого. Як зазначив автор у «передмові», тут вперше подана система українського наголосу, збагачена цінним ілюстративним матеріалом, – підстава для подальшого наукового дослідження наголосових питань.

На думку Івана Огієнка, система українського наголосу розвивалась довгі віки й «займає своє окреме самостійне становище в родині слов'янських мов; рівняючи, скажемо, до мови російської наша українська акцентологічна система займає своє окреме самостійне становище…і вже навіть з акцентологічного погляду українська мова – це самостійна мова, а не говірка» [1, с.6]. Автор послідовно відстоює принципові положення, що стосуються акцентуаційної норми:

- говіркове розмаїття вимови має бути подолане шляхом унормування;
- наголос у літературній вимові відіграє першорядну роль;
- наголос – це та ділянка літературної вимови, «яку кожний інтелігент мусить знати якнайкраще, бо саме з наголосу відразу пізнаємо ступінь його знання своєї літературної мови»; літературної вимови зобов'язаний навчатися кожен, хто говорить прилюдно: духовенство, учителі, артисти, адвокати, промовці та ін. [1, с.5];
- відсутність одного усталеного соборного наголосу глибоко відбивається на розвоєві духовної культури народу [1, с.28];

- основа літературної вимови – києво-полтавська, «зафіксована й поширена особливо у 50-6-х роках XIX ст. творами Т. Шевченка, П. Куліша, М. Вовчка і баг. ін., а пізніш – віршами М. Старицького, Б. Грінченка, Л. Українки, О. Олеся, Сп. Черкасенка, М. Рильського й баг. ін.» [1, с.7];
- наголошування в українській мові не довільне; український наголос створює свою осібну й послідовну систему, винятки з якої можуть бути пояснені історично (акцентові явища вивчались автором в історичному освітленні, щоб «установити правдивий погляд на них»). Спостереження за східнослов'янськими наголосами переконали Івана Огієнка в тому, що наголос – єдиний критерій визначення часу походження та національної належності стародруку (книжки або рукопису);
- глибокого дослідження українського наголосу не можна зробити «без досліду наголосу інших слов'янських мов, а цього останнього – без досліду акценту мов зах. европейських» [1, с.257].

Книга розпочинається декількома вступними розділами: «Загальні відомості про наголос», «Основні закони українського наголосу», «Значення наголосу в мові», «Що розбивало стародавню систему нашого наголосу», «Історичний розвій українського наголосу», «Наголос у рукописних та стародрукованих книжках», «Сучасний стан українського наголосу» та «Джерела вивчення українського наголосу».

Друга частина книжки має назву «Український літературний наголос». Представляючи тогочасну літературну норму наголосу, автор дотримувався «головно видань Української Академії Наук, як вона подала його [наголос – Б.Т.] в своїх численних словниках, що вийшли до 1931 року» [1, с.7].

Іван Огієнко послідовно репрезентує акцентуаційні системи іменника, прикметника, числівника, займенника, дієслова, прислівника, вигуку. Окремо описані явища втрати словом наголосу і «передачі» його сусідньому слову, що стоїть перед ним або за ним (енкліза, прокліза). Приділено увагу логічному наголосу, наголошуванню іншомовних слів та географічних назв.

Завершує основний текст монографії розлогій список наукової літератури, в якій порушуються питання наголосу. До списку увійшло й понад 20 авторських праць.

Дослідження містить короткі акцентологічні словники: словничок вимови іменників на *-ик*, порівняльний словничок іменників на *-анин*, *-янин*, словник наголосу іменників середнього роду, словник займенникової енклізи, порівняльний словник дієприкметникових префіксів та ін.

Найбільший серед них «Словник літературних наголосів»,поданий поза основним текстом, об'єднав усі ті слова, які «в Західній Україні вимовляються інакше» [1, с.272-299]. Тут виокремлено 3 акцентологічні типи слів: 1) з нерухомим наголосом; 2) в яких наголос при відмінюванні переходить на кінцевий склад (*вояк – вояка́*, *везти́ – везу́*, *везла́*, *везе́мо*); 3) дієслова, в яких наголос у 1 особі теперішнього часу падає на кінцевий склад, а в інших формах теперішнього часу переходить на корінь (*блуди́ти – блуджу́*, *блу́диш*, *блу́дять*). З текстом монографії Словник поєднаний шляхом відсилання кожного слова до сторінки, на якій пояснюється таке наголошування.

Ґрунтовна наукова праця Івана Огієнка донині залишається взірцем детального і одночасно цілісного історичного та синхронного порівняльного дослідження наголосу в словах і словоформах.

Іван Огієнко був одним із перших українських учених, хто настійно підкреслював необхідність вивчення українських наголосів і дотримання їх у лі-

тературному й народному мовленні. Учений повсякчас дбав про норми наголошування і дотримувався їх у своїй практичній діяльності. Пишучи твори навіть не мовознавчого спрямування, послідовно позначав наголоси у складних, з його погляду, словах. А Огієнків переклад Святого письма українською мовою відзначається тим, що весь лексичний ряд у ньому подано наголосами, «щоб кожний міг читати його справді по-літературному».

Отже, у багатій спадщині Івана Огієнка питання акцентуаційної норми посідають важливе місце і потребують подальшого детального дослідження.

Список використаних джерел:

1. Іларіон, митрополіт. Український літературний наголос : мовознавча монографія / Іларіон, митрополіт. – Вінніпег : Наша культура, 1952. – 304 с. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3685/file.pdf
2. Огиенко Иван. Об ударении в географических именах : пособие для преподавателей географии, для учащихся и самообразования / предисл. авт. Иван Огиенко. – [2-е изд.]. – К. : Книгоиздательство И.И. Самоненко. Тип. Акционер. о-ва «П. Барский», 1912. – 64 с.
3. Огиенко И.И. Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т.п. : пособие для учащих, учащихся и самообразования / И.И. Огиенко. – К. : Книгоиздательство И.И. Самоненко, Тип. 1-й Артелипеч. дела, 1912. – 88 с.
4. Огиенко И.И. Русское литературное ударение: Правила и словарь русского ударения : пособие при изучении рус. речи для учащих, учащихся и самообразования / И.И. Огиенко. – 2-е изд., знач. доп. и соверш. перераб. – К. : Типография В.П. Бондаренко и П.Ф. Гнездовского, 1914. – 240 с.
5. Огиенко И.И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи : пособие по стилистики русской речи для учащихся и самообразования / И.И. Огиенко. – 3-е изд., знач. доп. и сов. перераб. – М. : Книгоиздательство И.И. Самоненко, 1914. – 288 с.
6. Огиенко И.И. Орфографический словарь. Справочная книга по русскому языку / И.И. Огиенко. – М., 1914. – С. 3.
7. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних [Електронний ресурс] / І. Огієнко. – Нью-Йорк, 1973. – 161 с. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1777/file.pdf.
8. Сележан Й. Мовознавство Івана Огієнка / Й. Сележан // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. VIII. – С. 267-290.
9. Суперанская А.В. Ударение в собственных именах в современном русском языке / А.В. Суперанская. – 2-е изд., испр. – М. : Либроком, 2011. – 360 с. – Режим доступа: http://urss.ru/cgi-bin/db.pl?blang=ru&id=118087&lang=en&page=Book

The article looks at word and word-form stress in scientific papers by Ivan Ohienko. The author reveals the basic principles of his accentuation theory and his prominent role in development of orthoepic lexicography and establishment of Ukrainian pronunciation literary norm.

Key words: Ivan Ohienko, literary pronunciation, accentuation norm, stress.

Отримано: 20.10.2016 р.